

АРХАІЗМЫ І ІХ СТЫЛІСТЫЧНАЯ РОЛЯ Ў ГІСТАРЫЧНЫХ ТВОРАХ У. КАРАТКЕВІЧА

Слоўнікавы склад з'яўляецца самым зменлівым узроўнем мовы, ён у першую чаргу рэагуе на зрухі ў грамадстве, напаўняючыся новымі словамі. Адначасова некаторыя лексічныя адзінкі выходзяць з актыўнага ўжывання, бо абазначаюць зніклыя прадметы і з'явы рэчаіснасці ці ў працэсе развіцця і ўдасканалення лексікі замяніліся іншымі, больш прымальнымі для нас словамі з тым жа значэннем. Такія словы называюцца ўстарэлымі, і для пэўных катэгорый тэкстаў яны не толькі пажаданыя, але і неабходныя. Гэта творы гістарычнага жанру. Ствараючы мастацкае палатно на гістарычным матэрыяле, пісьменнік вырашае праблему ступені архаізацыі мовы. Мадэрнізацыя твора пазбаўляе аўтара магчымасці ў поўнай меры перадаць каларыт эпохі, ды і такі аповед не выклікае даверу чытача. У сваю чаргу, перанасычанасць тэксту ўстарэлымі словамі ператварае мастацкі твор у навуковае занатоўванне гістарычных падзей і перашкаджае яго разуменню. Тонкае моўнае чутцё і такт мастака дапамаглі У. Караткевічу захаваць пачутцё суразмернасці – стварыць моўную архаіку і наблізіць да сучаснага чытача архаічную мову мінулых часоў. І гэта дасягаецца пісьменнікам своеасаблівым падборам устарэлых слоў у плане суадноснасці іх з моўнымі адзінкамі сучаснай літаратурнай мовы. Прыдатным матэрыялам для гэтага служаць архаізмы – устарэлыя назвы існуючых прадметаў і з'яў.

Значную частку ў творах складаюць уласналексічныя архаізмы – словы, якія поўнасцю ўстарэлі і выцеснены іншымі словамі, з іншым каранем. Некаторым такім моўным адзінкам у сучаснай беларускай літаратурнай мове характэрна адценне ўрачыстасці, узнёсласці, і ў слоўніках яны адзначаюцца стылістычнымі паметамі «ўст., паэт.». Аднак у творах пісьменніка назіраецца нярэдка адыход ад магчымага выкарыстання архаізмаў як стылістычных сродкаў. Характар ужывання іх не выходзіць за межы магчымага ў мове той эпохі, пра якую ідзе гаворка ў творы, не супадае з тым, што мы маем у сучаснай мове. Спынімся на некаторых з іх. Лексема *раць* у слоўніках сучаснай беларускай літаратурнай мовы мае стылістычныя паметы «ўст., паэт.» [13, 703; 15, 708] і фіксуецца са значэннямі 'войска, ваенны атрад'; 'бітва, вайна'. У старажытнай беларускай мове паняцце войска, узброеных сіл перадавалі дзве намінацыі *раць* і *войска* і абазначалі аб'яднанні ўзброеных сіл любой краіны, зямлі, народа [12, 65–67]. З'яўляючыся працягам усходнеславянскай лексічнай традыцыі, лексема *раць* у старажытнай беларускай мове не вызначалася асаблівай актыўнасцю, была характэрна пераважна творам найбольш старажытнага жанру – летапісам [3, 68], аднак яшчэ ў некаторых гістарычных матэрыялах канца XVIII ст. слова *раць* выступала як лексічны варыянт намінацыі *войска* і ўжывалася ў аднолькавым з ёй стылістычным плане: «...сделанный в первом часу сполуночи знак был минутой наглой *рати*» [2, 26].

Такім чынам, гістарычна раўназначныя словы *раць* і *войска* ў сучаснай беларускай літаратурнай мове разышліся ў стылістычным ужыванні ў сувязі з архаізацыяй лексемы *раць*. У. Караткевіч узмацняе гістарычны каларыт дзякуючы выкарыстанню абедзвюх лексем як абсалютных сінонімаў, якія супадаюць не толькі ў прадметным значэнні, але і ў стылістычнай афарбоўцы: *Але яшчэ да таго, як Хрыстос пачаў гаварыць, перад Юрасем сталі выбраныя ад мужычай раці і напасілі адпусціць іх* [8, 266]. Параўн.: *Загуло. Зарагатала мужычае войска* [8, 314].

Не з'яўляецца адступленнем ад прынцыпу дакладнасці і праўдзівасці ў адлюстраванні мовы мінулых эпох выкарыстанне ў мове аўтара і ў мове персанажаў стылістычна нейтральных архаізмаў *ратнік* 'воін, баец', *сеча* 'бой, бітва', *чало* 'лоб', якія ў сучаснай беларускай мове набылі высокае гучанне: *Ратнікаў здзівіла прапанова тысячніка, у некаторых нават узніклі сумненні ў яго шчырасці* [8, 146]; *К у н ц э в і ч (чытае). «Вы ад казацтва і ад нас, беларусаў, большую частку ратнікаў патрабуеце»* [5, 101]; *Скрыжавалі зброю Волька і Палікар. Сеча. Палікар падае* [5, 119]; *стары Вежа моцна заплюшчыў вочы і неяк па-асобаму зморшчыў чало* [7, 115].

Для вырашэння прыватных стылёвых задач пісьменнік выкарыстоўвае ў творах і словы, што належалі ў мінулым да высокага стылю мовы. Гэта перш за ўсё царкоўнаславянскія. Струмень царкоўнаславянскай архаікі У. Караткевіч уводзіць вельмі рэдка, каб паказаць асаблівасці мовы пэўных персанажаў або пэўнага кола персанажаў, адцяняць тую ці іншую частку апавядання. Так, напрыклад, лексема *вертаград* фіксуецца ГСБМ са значэннем 'сад' і ілюструецца тэкстам канфесійнай літаратуры – зборніка павучэнняў сярэдзіны XVII ст. [1, 131]. Са стылістычнай паметай «церк.» падае яе слоўнік В. Ластоўскага [10, 60]. Пра царкоўнаславянскі характар слова сведчыць таксама наяўнасць яго ў рэестравай частцы «Лексікона» П. Бярынды [11, 21], а таксама ў слоўніку царкоўнаславянскай мовы [14, 113]. Добры знаўца мовы старажытнасці, У. Караткевіч уводзіць слова *вертаград* у мову аднаго з апосталаў Хрыста, надаючы выказванню высокае гучанне: *Вертаград маці царквы нашай, – сказаў Сымон. – Заблукаш – крыўдуй на сябе* [8, 333]. У аўтарскай мове з гэтым значэннем пісьменнік выкарыстоўвае словазлучэнне *царкоўны сад*: *Апосталы селі на траву пад мур. Братчык адчыніў фортку і зайшоў у царкоўны сад* [8, 333].

У мове Хрыста і яго апосталаў сустракаем таксама царкоўнаславянскія *верв* 'вяроўка', *весь* 'вёска', указальны займеннік *сіе*: *Бралі верв і выганялі нас (апосталаў) з храма* [8, 385]; *Ты? Але ж паўсюль ужо ведаюць, паўсюль наведамлена, па храмах, весях, гарадах, што паграміла іх наша рука* [8, 269]; *Вы палічылі іхняе з'яўленне няшчасцем? Наадварот, сіе сведчыць аб промысле божым* [8, 108].

Выдатным матэрыялам для стылізацыі апавядання выступаюць лексіка-фанетычныя архаізмы, якія супадаюць па значэнні з адпаведнымі словамі сучаснай беларускай літаратурнай мовы і адрозніваюцца ад сваіх актыўных варыянтаў адной-дзвюма фанемамі. Аднолькавая семантыка такіх архаізмаў з

сучаснымі эквівалентамі робіць іх зразумелымі для чытача. Разам з тым адрозны гукавы састаў надае ім асаблівую выразнасць для стылізацыі мовы.

Пераважная большасць лексіка-фанетычных архаізмаў – запазычаныя словы. У працэсе гістарычнага развіцця гукавы састаў іх змяняўся. Прычым фанетычная абалонка некаторых слоў у мінулым была звязана з мовай-крыніцай або мовай-пасрэдніцай. Так, грэчаскае фанетычнае афармленне знайшло адлюстраванне ў слове *бальсам* ‘бальзам’, якое сустрэлася ў мове персанажаў і ў аўтарскай мове: *Вы льяце бальсам на маю душу* [8, 16]; *Яны наволі-наволі напівалі беларускі бальсам, змешаны са слязой божай* [9, 138]. Адбітак грэка-лацінскага гукавога аблічча нясе на сабе лексема *хемік* ‘хімік’: *З ачага, куды хемік выліў вядро вады, ірванула, засычэла пара* [6, 350].

Архаізмы *Гішпанія* ‘Іспанія’, *гішпанскі* ‘іспанскі’, *гішпанцы* ‘іспанцы’ адлюстроўваюць польскае гукавое афармленне, што было характэрна для мовы канца XVI–XVII стст., калі ўплыў польскай мовы на беларускую быў асабліва моцным і выніковым: *Прадавалі ў сябе, у Гішпаніі, у Рыме* [8, 52]; *Какадрыла толькі ў гішпанскай кніжцы бачыў* [8, 95]; *Тры такія няшчасныя народы на свеце: гішпанцы, туркі ды мы* [4, 327].

Гукавы састаў намінацый *кроніка* ‘хроніка’ і *рэстарацыя* ‘рэстаран’ таксама звязаны з мовай-пасрэдніцай. У слоўнікавы склад старажытнай беларускай мовы гэтыя лексічныя адзінкі праніклі праз старапольскую мову з лацінскай і атрымалі там фанетычнае афармленне, блізкае да польскага. У творах пісьменніка яны сустрэліся пры ўпамінанні падзей XVI–XVII стст., што адпавядае моўнай практыцы гэтага часу: *Абарона дысертацыі ... на матэрыялах радавых архіваў тамтэйшых дваран і прыдняпроўскіх кронік прайшла без перашкод* [7, 150]; *У гарадскім садзе, дзе стаяла рэстарацыя, на цвінтарах трох цэркваў і кляштара віравалі страсці* [7, 20].

Побач з архаічным вымаўленнем слоў іншамоўнага паходжання У. Караткевіч узнаўляе ўстарэлае гучанне, звязанае з царкоўна-кніжнымі традыцыямі. Напрыклад, фіксуюцца выпадкі своеасаблівага стылістычнага выкарыстання варыянтных слоў з няпоўнагалоснай агаласоўкай *-ра-*, *-ла-* і адпаведнай поўнагалоснай *-ара-*, *-ала-*: *град – горад, градскі – гарадскі, глас – галас*. У стылістычна нейтральных кантэкстах пісьменнік ужывае словы *горад, гарадскі, галас*: *Не лютаўская, гнілая сыпала на горад мжычка* [4, 283]; *Сорак год назад пачаў кар’еру з таго, што загадаў адхвастаць гарадскога галаву* [4, 288]; *Радасны галас накрываў ягоныя словы* [8, 118].

Каларыт кніжнай мовы мінулага ствараюць лексемны з няпоўнагалоссем *град, глас, градскі* ў стылізаваных сінтаксічных канструкцыях і ў мове некаторых персанажаў. Так, старэйшы роду Загорскіх, князь Вежа, паведамляе свайму ўнуку, што «*доктар некалькі месяцаў прыязджаў з губернскага града*» [7, 143]. Не з’яўляецца выпадковым слова *глас* у рэпліцы царкоўніка Лотра: *Глас народа – глас бога* [8, 365], як і словы *град, градскі* ў мове старавера Чыўіна: *Купца нейкага свае памялі. Павезлі ў градскую* [4, 314]; *Людзі былі жыхарамі града* [4, 294].

Удалым матэрыялам для стылізацыі з’яўляюцца таксама архаізмы, гукавое афармленне якіх звязана з рознымі фанетычнымі працэсамі, якія былі характэрныя для мовы апісаных пісьменнікам часоў і якія захаваліся ў сучасных беларускіх гаворках: кантактнай дысіміляцыяй зычных: *дохтур, канпанія, шанпанскае: Цяжка, князюхна. Баюся. І дохтур баіцца* [7, 145]; *Бацька яшчэ пасля крымскай канпаніі аднекуль прывёз* [4, 311]; *Пявічак там будзе ў шанпанскім купаць* [4, 284]; дыстантнай дысіміляцыяй зычных: *лыцар, лыцарскі, лыцарства: Вы на мядзведзях жаніліся, калі нас князь Усяслаў у лыцары вялебна ўсвятціў* [8, 93]; *Кожную хвіліну нехта слабы можа прыпасці да ног тваіх, молячы аб лыцарскай твайёй дапамозе* [8, 92]; *Ах, выбірайцеся ж вы хутчэй з вашым лыцарствам* [6, 117]; з субстытуцыяй гука [ф] гукам [х]: *хурман, хлот, хлігер: Толькі хурман зарагатаў і крыкнуў: «Ну, маеш ішчасце!»* [6, 37]; *Саслужывец прывёз падарунак. Выменяў аж у Турэччыне, калі хлот туды хадзіў* [6, 83]; з метатэзай гукаў: *карактарыстыка: Карактарыстыку дрэнную далі..., – роў Кірдуна. – Дзеля чаго?* [6, 323] і інш.

Такім чынам, архаізмы, выкарыстаныя У. Караткевічам у творах на гістарычную тэму, атрымалі распаўсюджанне як у аўтарскай мове, так і ў мове дзеючых асоб. У мове персанажаў гэтыя лексічныя адзінкі выступаюць перш за ўсё сродкам яе тыпізацыі, захоўваючы той каларыт часу, які перадаюць яны ў аўтарскай мове. Частка архаізмаў, ужытая толькі ў мове дзеючых асоб, з’яўляецца сродкам іх моўнай характарыстыкі.

Літаратура

1. Гістарычны слоўнік беларускай мовы : у 37 вып. / НАН Беларусі, Ін-т мовазнаўства ; пад рэд. А. М. Булыкі. – Мінск : Беларус. навука, 1982–2017. – Вып. 3. – 1983. – 310 с.
2. Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі / пад рэд. Н. М. Нікольскага, І. Ф. Лочмеля. – Мінск : АН БССР, 1940. – Т. 2. – 942 с.
3. Жураўскі, А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Т. 1 / А. І. Жураўскі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1967. – 372 с.
4. Караткевіч, У. Зброя : аповесць / У. Караткевіч // Чорны замак Альшанскі : раман, аповесць / У. Караткевіч. – Мінск : Маст. літ., 1983. – С. 281–358.
5. Караткевіч, У. Званы Віцебска : п’еса / У. Караткевіч // Старыя беларускія хронікі : п’есы. – Мінск : Маст. літ., 1988. – С. 87–130.
6. Караткевіч, У. Каласы пад сярпом тваім : раман / У. Караткевіч. – Мінск : Беларусь, 1968. – Кніга першая. – 364 с.
7. Караткевіч, У. Каласы пад сярпом тваім : раман / У. Караткевіч. – Мінск : Беларусь, 1968. – Кніга другая. – 384 с.
8. Караткевіч, У. Хрыстос прыямліўся ў Гародні : раман / У. Караткевіч // Выбраныя творы : у 2 т. / У. Караткевіч. – Мінск : Маст. літ., 1980. – Т. 2. – 400 с.
9. Караткевіч, У. Чорны замак Альшанскі: раман / У. Караткевіч // Чорны замак Альшанскі : раман, аповесць / У. Караткевіч. – Мінск : Маст. літ., 1983. – С. 5–280.
10. Ластоўскі, В. Падручны расійска-крыўскі / беларускі слоўнік / В. Ластоўскі. – Коўна : Друкарня А. Бака, 1924. – 832 с.
11. Лексиконъ славенороскій именъ толькованіе. Всечестным отцемъ Кір Памвою Берындюю ... згромаженный. – Кутеин, 1653.

12. Пометько, Н. К. Военная лексика в старобелорусском языке : дис. ... канд. филол. наук / Н. К. Пометько. – Минск, 1985. – 231 л.

13. Слоўнік беларускай мовы : Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне / АН БССР, Ін-т мовазнаўства ; пад рэд. М. В. Бірылы. – Мінск : БелСЭ, 1987. – 903 с.

14. Словарь церковно-славянского и русского языка, составленный вторым отделением Императ. Акад. наук : в 4 т. – СПб, 1847–1867. – 4 т.

15. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства ; пад агул. рэд. К. К. Атраховіча. – Мінск : БелСЭ, 1977–1984. – Т. 4. – 1980. – 768 с.

А. У. Бразгуноў (Мінск)

АРНІТАЛАГІЧНАЯ ЛЕКСІКА Ў КНІЗЕ ДРУГІ ЗАКОН ФРАНЦЫСКА СКАРЫНЫ

Арніталагічная лексіка, ужытая Францыскам Скарынам у перакладзе біблійнай кнігі Другі Закон, з’яўляецца пэўным маркерам, які ўказвае на магчымую крыніцу лексічнага запазычання. У «Слоўніку мовы Скарыны», укладзеным У. Анічэнкам, і «Гістарычным слоўніку беларускай мовы» ў гэтым пытанні склалася пэўная блытаніна. Так, у «Слоўніку мовы Скарыны» тлумачальная частка артыкулаў *сагань*, *норь*, *калусь*, *букь* абмежавана словам «птушка», а *морский врань* наогул адсутнічае. У цэлым правільна перададзены значэнні лексем *ногь* ‘грыф’ [8, 398], *иксионь* ‘каршун’ [8, 250], *супь* ‘каршун або сокал’ [9, 269], *лелекь* ‘ляляк’ [8, 295], аднак *неясыть* памылкова атаясамлена з пеліканам [9, 393]. У «Гістарычным слоўніку беларускай мовы» *ногь* і *сагань* маюць памету ‘грыф’ [3, 41; 4, 31], *иксионь* – ‘каршун’ [2, 87], *супь* – ‘сцявратнік’ [5, 87], *норь* – ‘нырок(?)’ [3, 47], *букь* – ‘бугай’ [1, 246].

У кнігах Бібліі птушкі згадваюцца пераважна ў сувязі з забаронамі на спажыванне ў ежу, хаця паведамляецца таксама, што падчас блукання ў пустыні яўрэі спажывалі перапёлак (лац. *coturnix* – Лічбаў 11:31) або прыносілі птушак у якасці ахвяры (Лявіт 1:14). Забароненыя для спажывання птушкі пералічаны двойчы – у кнігах Лявіт (11:13–19) і Другі Закон (14:12–18) [2, 97]. Паколькі пераклады Бібліі не заўсёды супадаюць, назвы асобных птушак можна сустрэць у Вульгаце, але не знайсці ў Септуагінце ці ў перакладах на нацыянальныя мовы. Так, у Бібліі Лютара з’яўляюцца ястраб-цецяроўнік, зязюля і вялікі бугай (ням. *Nabicht*, *Kuckuck*, *Rohrdommel*) [13, 193], у Бібліі караля Якава – барадач/ягнятнік, баклан, кнігаўка (англ. *ossifrage*, *cormorant*, *lapwing*) [15, 168].

Не з’яўляецца тут выключэннем і Скарынаў пераклад у параўнанні з яго найбольш верагоднай асноўнай крыніцай – чэшскай Бібліяй 1506 г., надрукаванай у Венецыі. Пасля супастаўлення 22 чэшскіх і Скарынавых назваў птушак выяўляецца, што 17 з іх у фанетычным плане маюць поўнае або частковае супадзенне, 5 чэшскіх (*luniak*, *raroh*, *czap*, *křekarz*, *kalandar*) [11] і 5 Скарынавых лексем (*мышелов*, *ботьян*, *неясыть*, *нор*, *бук*) адносяцца да ўнікальных.